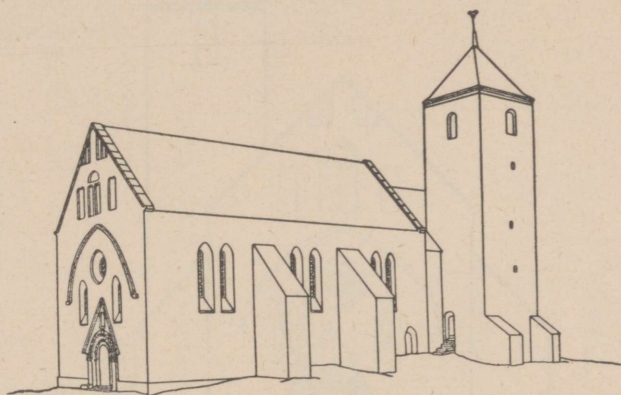

VALJALA KIRIK.

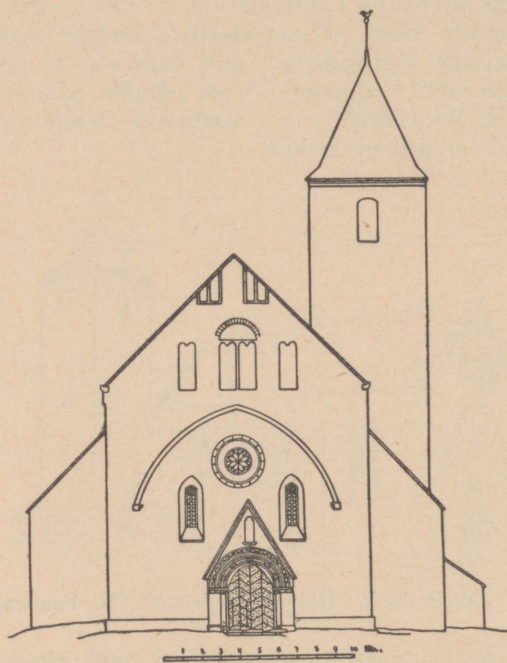
Kauneimaid ja ehituskunsti ajaloo seisukohalt tähtsaimaid meie kesk-aegsete maakirikute hulgas on kahtlemata Valjala kirik Saaremaal. See kirik on õieti erandlik Eesti ehitismälestiste hulgas seetõttu, et siin on säilind üks osa, nimelt lääneportaali, mis näib olevat ainuke tervikuline romaani stiili näide meie kodumaal. Veel muudki asjaolud — kõigepäält hoolikalt läbiviidud koorilõpmik — asetavad Valjala kiriku esirinda meie keskaja kunsti mälestiste hulgas.

Joon. 1. Valjala kirik. Üldvaade edelast. (N. Paulseni järgi).

Nagu peagu kõik Saare-Muhu keskaegsed maakirikud on Valjala kirik ühelööviline (tahv. I, II ja IV). Löövile liitub polügonaalne lõpmikuga koor. Kiriku väline pikkus on 42,5 meetrit, löövi laius läbisegamini umbes 14,5 meetrit. Põhiplaanis on Valjala kirik kaunis ebahütlane: müüride paksus pole ühesugune, nurgad pole mitte täisnurksed jne. Lööv koosneb kolmest võlvikust ehk traveest. Üksikuid traveesid eraldavad üksteisest vöödekaared, mis toetuvad lihtsaile poolristikujulise läbilõikega seinapiitadele. Võlvid on esimeses (läänepoolt) travees kuueosalised, teises ja kolmandas travees neljaosalised ning varustet kõikides traveedes roietega. Roided ei tõuse otsekohe seinapiitadelt ja hoone nurkades olevailt konsoolidelt, vaid toetuvad poolümmargustele sambakestele, mis asetsevad seinapiitadel ja nurgakonsoolidel. Roiete profiil on igas travees erisugune: esimeses travees on see kolmnurkne, teises neljakandiline,

kolmandas ka neljakandiline, kuid nurgatud kandiga. Esimeses ja kolmandas travees on roiete lõikumise kohal stiliseeritud taimornamentikaga kaunistet päiskivi, kummaski travees erisugune; teises travees pole päiskivi üldse, roided ühinevad võlvide kiiru asetet rõngas, mis on samasuguse profiiliga nagu roiegi. Nii võõdekaar kui ka triumfkaar ja roiete kaared on võrdlemisi madalad; need on õieti ümarkaared, mis üleval lähevad natuke teravaks (tahv. IV).

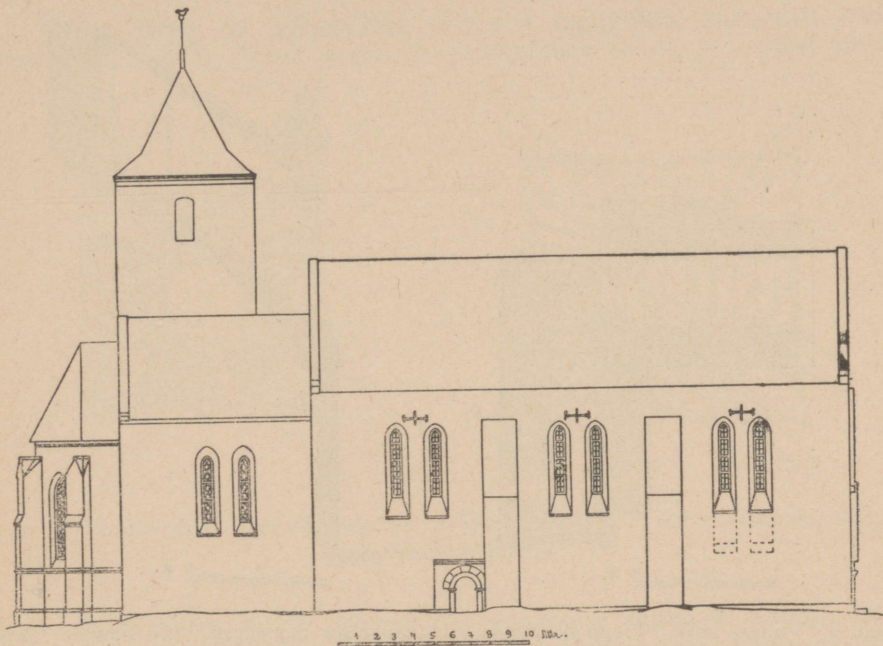

Joon. 2. Valjala kirik. Fassaad. (N. Paulseni järgi).

Löövi müürid pole ühejämused kogu ulatuses, alt on nad paksemad ja ahenduvad tõustes ülespoole. Selletõttu mõjub kiriku siseruum rahutult — tundub nagu vajuksid müürid laiali võlvide survele (tahv. IV). Põhjaseinas torkab veel silma, et siin müür läheb järsku astmena õhemaks umbes 4,5 meetri kõrgusel. Ka lõunaseinas on samal kõrgusel joon ehk nn. õmblus. Triumfkaar tugimüüri lääneküljel, mõlemalpool kaare avaust, näeme (jällegi samal kõrgusel) simsina väljaulatuvaid kive (tahv. IV). Triumfkaar avaust on allpool kitsam ja läheb umbes kolme meetri kõrgusel põrandast järsku laiemaks veerand meetri võrra. Kaare lõunapoolse tugimüüri

sees on meetrilaiune võlvidele viiv trepp, mis algab just müüri laienemise kohal, kolme meetri kõrgusel põrandast (tahv. I ja joon. 4).

Igas löövi travees on põhja- ja lõunaseina sees üks paar tihedalt teineteise kõrva asetet aknaid. Teises travees on iga akna all üks sõõri sees olev reljeefne õnnistusrist, selle all poolümmargune konsool. Kolmanda travee põhja- ja lõunaseinas, teineteisele täitsa vis-à-vis, näeme kaht kinnimüüritud portaali. Põhjaseinas on selle kinnimüüritud portaali sees nišš, niši pääl konsool (tahv. II).

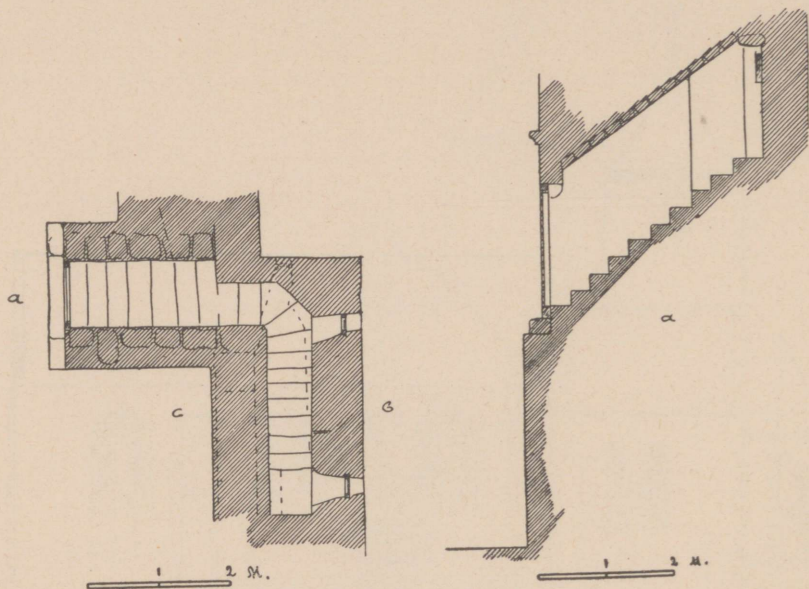

Joon. 3. Valjala kirik. Põhjakülg. (N. Paulseni järgi).

Koor on löövist kitsam ja madalam. Vastandiks löövi võlvikuile on koorikvadraat piklik ida-lääne suunas. Koor on kaetud kaheksaosalise võlviga, mis varustet mõigasroietega; roided tõusevad lihtsailt konsoolidelt. Võlvi kiirus on ilus päiskivi, mis stiililt kaunis sarnane löövi kolmanda travee päiskiviga (joon. 5). Päiskivi ümbritseb rõngas, nagu nägime seda löövi teises travees. Päiskivis jooksevad kokku aga ainult kooriruumi nurkadest kerkivad roided, ülejäänud neli roiet ühinevad rõngas. Koori põhjaseinas on kaks paarisakent; need asetsevad natuke madalamal kui löövi aknad. Lõunaseina ei ole praegu aknaid, need on kinni müüritud siis, kui koori lõunaseina külge ehiteti torn; torni sees on selgesti näha

kinnimüüritud akende asemed. Torn alumist osa ühendab kooriga uks. See madal ruum koori all on kaetud silindervõlviga, teda kasutatakse praegu käärkambrina. Koori lõunaseinal on seinapinnast eenduva profileeritud kivist raamiga nišš, mis kaetud segmentkaarega. Põhjaseinas on kaks lihtsat neljanurgelist nišši. Pääle selle näeme põhjaseinal samasugust õnnistusristi, nagu neid on lõovi teise travee akende all.

Kuna kõik teised Saare-Muhu maakirikud on otsekohe koorilõpmikuga, näeme Valjalas polügonaalset — viiekandilist lõpmikku ehk apsiidi,

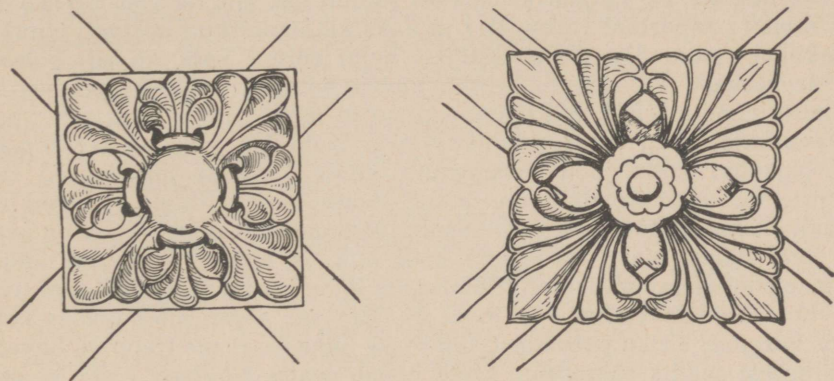
Joon. 4. Valjala kirik. Trepp triumfkaare lõunapoolses tugimüüris. (N. Paulseni järgi).

milles on kolm akent. Sarnane polügonaalne koorilõpmik on Balti maakirikute juures õieti erandlik. Koorilõpmiku võlv on varustet rikkalikult profileeritud (pirnikujulise profiiliga) roietega, mis toetuvad ripp-sambakestele ja ühinevad tähekuulises päiskivis. Akendel on säilind väga ilus raamistik. Apsiidi seinas on väike teravakaareline sakramendiorb.

Kiriku välisküljes köidab meie tähelepanu kõigepäält läänefassaad (joon. 2). See on õige omapärane. Üleval on tal kaks rida ümarkaarelisi petikaknaid, mille ülemine rida on ära lõigatud — nähtavasti fassaadi on tehtud hiljem madalamaks. Petikakendest allpool on seinapinnast eenduv, kergelt teravaks minev kaarsimss, mis toetub konsoolidele. Kaare sees on ümmargune aken, selle kummalgi pool, vähe madalamal, kaks teravakaarelist

akent. Akende all on ümarakaareline portaal, mida ümbritseb ehisviil ehk vimperg (tahv. III). Portaal ei ole hoone keskteljes, vaid on asetet natuke lõunapoole. Portaali avause sisekülgedel olid ennem nurksambad, mis praegu hävinend; säilind on ainult inimpäädega kaunistet kapiteelid. Portaali kaareosa (arhivolt) on võrdlemisi rikkalikult profileeritud. Kaares on kolmeosaliste tüvesevõrudega kaunistet ümarvööt. Võrude keskmine osa on terava äärega. Kaare väliskülge kaunistab ornamentaalne friis. Kaare pääl asetseb väike kolmikkaareline nišš, milles ennem leidus arvata-vasti mõne pühaku kuju.

Kiriku lõuna- ja põhjamüüre toetavad tugipiidad, kummalgi küljel kaks (joon. 1 ja 3). Need on püstitet seinapiitade kohale ja peavad võtma

Joon. 5. Valjala kirik. Päiskive; pahemal — kooris, paremal — löövi kolmandas travees. (N. Paulseni järgi).

vastu vöödekaarte surve. Põhjaküljel, idapoolse tugipiida kõrval, löövi kolmanda travee seinas on lihtne ümarakaareline portaal, praegu kinni müüritud. Täpsalt sarnase, ka kinnimüüritud, portaali leiame kolmanda travee lõunaseinas. Selle kinnimüüritud portaali kõrval järgneb lõuna-seinas veel üks uks, mida kasutetakse praegugi. Põhjakülje lääne-poolsete (esimese travee) akende juures nähtub, et need on olnud alguses madalamad: akende all leidub umbes kahe meetri kõrgune kinnimüüritud osa. Sama võib konstateerida ka teiste akende juures, kus aga kinni-müürimise jälgi pole näha nii selgesti.

Koor on ka väljast vähe kitsam ja madalam. Tema viiekandilist lõp-mikku toetavad neli astmelist tugipiita (tahv. III). On raske leida teist kesk-aja ehituskunsti mälestist Eestis, mis võiks võistelda selle Valjala apsiidiga elegantsi ja viimistluse peenuse ning hoolikuse mõttes.

Kirjalikke teateid Valjala kiriku ehituse (resp. ümberehituse) kohta pole säilind, ja me peame katsuma jälgida tema ehituslugu andmete põhjal, mida pakub ehitis ise ¹⁾).

Juba pääliskaudne pilk Valjala kiriku sise- ja välisarhitektuurile näitab selgesti, et see pole säilitand oma esialgset kuju, vaid et teda on korduvalt muudetud ja täiendet ümber- ja juurdeehitustega. Kõiki neid muudatusi ja lisandusi viimse üksikasjani kindlaks teha ja määrata täpsalt nende tekkimisaega on praegu veel võimata. Selleks oleks vaja võtta ette terve ehitise üksikasjaline analüüs; näiteks oleks vaja mitmes kohas kõrvaldada krohvi- ja lubjakord, millega kirikut on kaetud korduvalt nii seest kui väljast. Praegu oleks võimalik esitada ainult umbkaudne kiriku ehituslugu ning umbkaudne dateering.

Me nägime, et Valjala kirikus on säilind osi, mis on veel romaani stiili, nimelt pääportaali (tahv. III) ja kaks kinnimüüritud portaali lõuna- ja põhjaküljel (joon. 3). Oma esialgsel kujul ehiteti kirik nii siis romaani ajal, arvatavasti 13. sajandi keskel, umbes aa. 1241—1250; igatahes küll vist mitte enne a. 1241, mil teatavasti suruti maha viimne saarlaste vastuhakkamiskatse ning algas rahulikum aeg. Kuid kui suur oli see romaani (või, õigemini öelda, juba ülemineku-) stiilis kirik ja missugused osad praeguse kiriku müüristikus on säilind tollest ajast? Kolme romaani stiili portaali olemasolu tõendab, et vähemalt löövi müüride alumine osa on peagu kõik veel tollest ajast. Praegune koor aga on ehitet nähtavasti hiljem. Nagu eelpool mainitud, leidub triumfkaare lõunapoolse tugimüüri sees trepp, mis viib võlvidele (tahv. I ja joon. 4). Ent see algab alles umbes kolme meetri kõrgusel kiriku põrandast. On raske oletada, et see trepp oli kavatsatud algusest saadik säärasena. Meie võime peagu kindlasti väita, et praegust triumfkaart polnud alguses, vaid siin oli kiriku idamüür ja selle sees põrandalt algav trepp. See esialgne romaani stiili kirik oli nii siis põhiplaanis praeguse löövi suurune, koosnedes (nagu Haapsalu lossikirikki) kahetraveelisest löövist ja löövigä ühelaiusest koorist. Kuid see esialgne ehitis oli arvatavasti ka madalam praegusest kirikust. Nimelt, nagu mainitud, läheb löövi põhjapoolne sisesein 4,5 meetri kõrgusel põrandast järsku õhemaks; ka lõunaseinal on näha samal kõrgusel õmblust. See asjaolu lubab oletada, et just sel kõrgusel oli esialgne talumjoon. Meie oletust tõestavad ka muudatused, mis torkavad silma akende juures kiriku välisküljel, eriti just põhjakülje esimese (läänepoolse) aknapaari juures: akende alumine osa on kinni müüritud kahe meetri ulatuses (joon. 3); aknad asusid nii siis alguses madalamal ning ei küündind loomulikult vist ka mitte praeguse kõrguseni.

¹⁾ Niipalju kui teada autorile, mainitakse Valjala kirikut keskaegseis allikais ainult üks kord, nimelt piiskop Ludolph'i kokkuleppes piiskop Johann Kreul'iga a. 1449 (Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch, Bd. X, lk. 416, Nr. 562).

See romaani stiili kirik ehiteti hiljem ümber: müürid ehiteti kõrgemaks, lõöv võlviti uuesti, akendele anti praegune kuju, idaseinas lõhuti läbi triumfkaar, mille tagajärjel osalt hävines seina sees olev trepp, ning ehiteti juurde praegune kooriruum (kuid esialgu ilma apsiidita). Küsitav on, kas ehiteti ka tugipiidad siis või alles hiljem — 18. või 19. sajandil. See kiriku laiendamine teosteti, huvitav küll, nähtavasti üsna varsti päale tema valmistumist esialgsel kujul. Kõik Valjala lõövi ja koori kaared on väga vähe teravad, mis lubab oletada, et kirik ehiteti ümber juba 13. sajandil, täpsamalt öeldes 13. sajandi kolmandal veerandil (igatahes vist mitte hiljem kui a. 1280), üleminekuajal romaani stiilist gooti stiili. Nii varajaseks ümberehituse dateerimiseks annavad põhjust ka lõövi ja koori päiskivid, kus kaunististes tundub veel romaani stiili vaimu — nad on kindlalt stiliseeritud; tuleb juhtida tähelepanu veel sellele, et ka akende kaared on võrdlemisi väga vähe teravad, kuna fassaadi ülemist osa kaunistavad petikaknad koguni on päris ümarakaareliised.

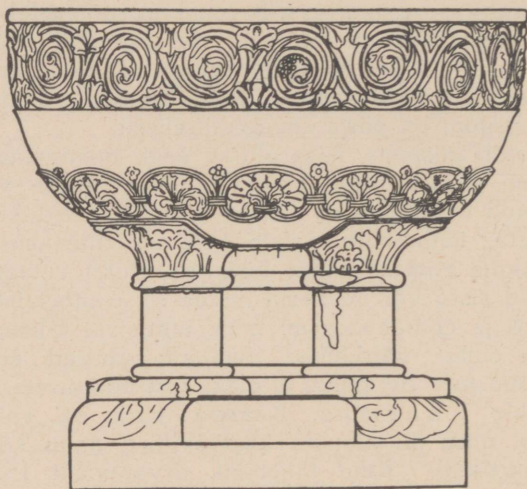
Ent nüüd tekib küsimus, miks ehiteti äsja valmissaand kirik vaevalt mõne aastakümne pärast uuesti ümber? Sellegi kohta võib teha ainult oletusi, kuna, nagu öeldud, pole olemas mingisuguseid kirjalikke teateid. Võib-olla põhjustas ümberehituse tulekahju või rüüstamine, aga võib ka olla, et see esialgne romaani stiili kirik oli ehitet rutuga ning halvasti ja võlvid langesid sisse või oli karta nende sisselangemist. Viimane oletus pole mitte kõige ebatõenäosem; meie juhtisime tähelepanu sellele, et Valjala kirik on ehitet võrdlemisi lohakalt: nurgad ebaõiged, müürid ebaühtlaselt paksud jne. Sel puhul ei oleks vist huvituseta heita pilku Valjala naaberkirikule Kaarmas. Kaarma kirik on ehitet arvatavasti 13. sajandi lõpul ning oli alguses ühelööviline, nagu kõik Saare-Muhu keskaegsed maakirikud. Kuid hiljemini, arvatavasti 15. sajandi algul, ehiteti ta ümber; nimelt püstiteti kiriku keskele rida sambaid, mille tagajärjel senisest ühelöövilisest kirikust sai kahelööviline. See ümberehitus teosteti kindlasti mitte puht-esteetilisil kaalutlusil, vaid tõenäoselt seepärast, et võlvid langesid kokku (või vähemalt oli karta, et nad kokku langevad). Midagi analoogilist võis juhtuda ka Valjalas.

Võiks aga esitada veel ühe oletuse, mis küll autorile eneselegi tundub küsitavana: kirikut hakati ehitama 13. sajandi keskel, kuid mingisuguste teadmatute takistuste tõttu oldi sunnitud katkestama tööd enne ehituse valmimist; valmis jõuti ehitada ainult müüride alumine osa 4,5 meetri kõrguseni ja praeguse lõövi ulatuses. Paar aastakümnet hiljemini osutus võimalikuks jätkata poolelijäänud ehitist ja viia see lõpule. Nüüd aga tehti seda juba muudetud plaani järele — lisati juurde praegune kooriruum ja võlvid ehiteti kõrgemad kui esialgu kavatsatud.

Nagu öeldud, on siin esitet mõtted ainult oletused. Küsitavaks jääb, kas üldse kunagi võimaldub selgitada selle ümberehituse tõelisi põhjusi.

Üsna keskaja lõpul, 15. sajandi teisel poolel, teostus veel üks muudatus esialgses kavastises — ehiteti nimelt koorile see nägus viiekandiline lõpmik.

Kahjuks on Valjala kirikut järgnevate sajandite jooksul veel korduvalt täiendatud ja rikutud igasuguste juurdeehitistega ja lisandistega. Neist hilisema aja juurdeehitistest on kõige tähtsam torn, ehitet 18. sajandil. Kahjuks ei aita torn kuidagiviisi kaasa ehitise ilu tõstmiseks, ta rikub pigemini selle üldpilti. Lõuna- ja põhjaportaali müüriti kinni (millal, on raske kindlaks teha), lõunaküljel aga, kinnimüüritud portaali kõrval, lõhuti läbi uks (jällegi teadmata millal). Fassaadi on tehtud madalamaks — sellest annavad selge tunnistuse fassaadi viilu kaunistavad kaared, millede ülemise rea äär ära lõigatud. 17. sajandil paigutati kooriruumi kohmakas barokk-

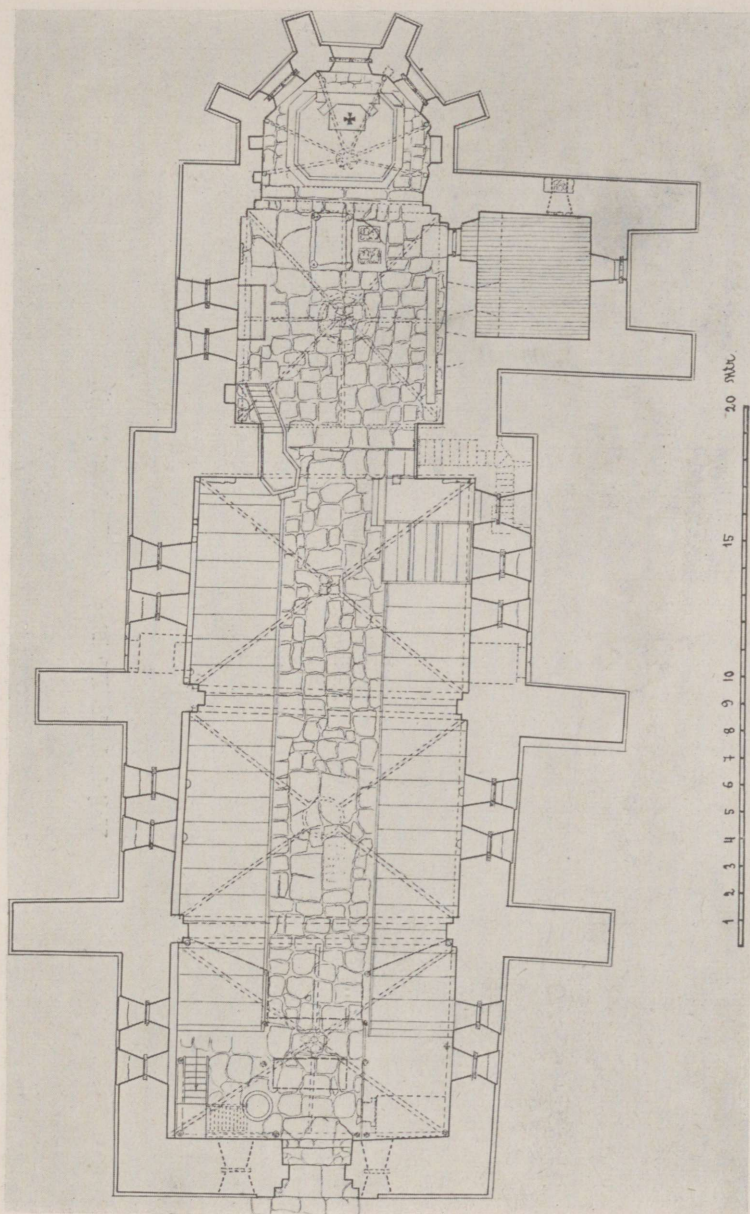

Joon. 6. Valjala kirik. Ristimisnõu. (N. Paulseni järgi).

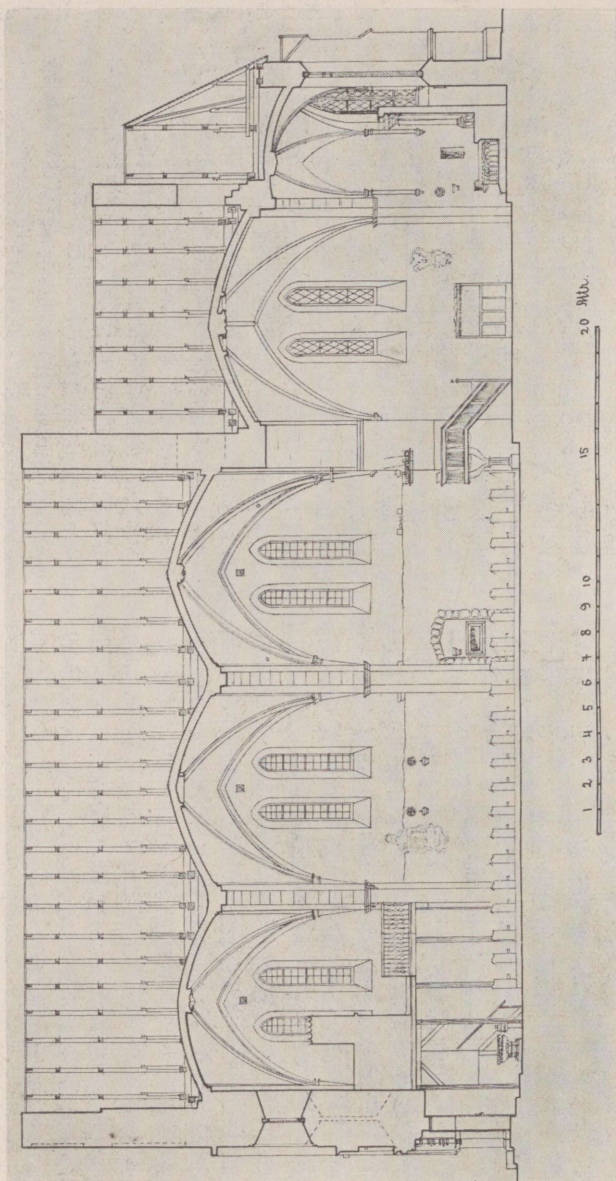
stiili altar; 19. sajandi algul (1820) aseteti triumfkaare külge väiklane ja maitsetu kantsel; 19. sajandi teisel poolel ehiteti veel maitsetum oreli-väär. Need hilisema aja lisandid rikuvad tunduvalt kiriku sisepilti ja hävitavad ruumi mõju.

Mainime veel, et Valjala kiriku sees (akende all) on leitud seinamaali jälgi, mis aga hiljem uuesti kaeti lubjaga ja nende ridade autorile on tuntud ainult joonististe järele. Niipalju kui võib otsustada viimaste põhjal, on need maalijäänused pärit 17. sajandist.

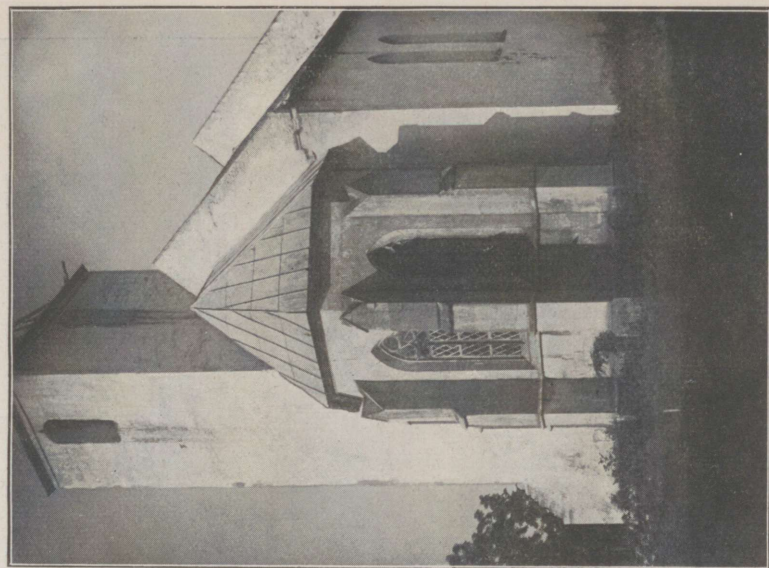
Peab tähendama, et Valjala kiriku ehitusloo selgitamisel kergib nii mõnigi küsimus, millele praegu on raske leida vastust. Triumfkaare tugimüüri lääneküljel, mõlemalpool kaare avaust, on 4,5 meetri kõrgusel rida simsina eenduvaid kive. Kuidas seletada nende olemasolu? Millisest ajast on pärit nišš, mis on kinni müüritud portaalis, kiriku põhjaseinas, ja milline oli selle otstarve? Väga veidrana ja iseäralikuna tundub ka fassaadi

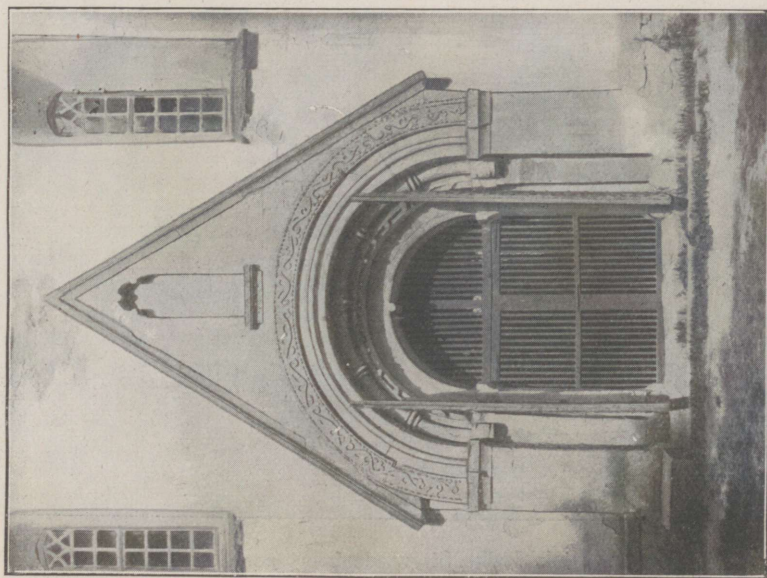
Valjala kirik. Põhiplaan. (N. Paulseni järgi).

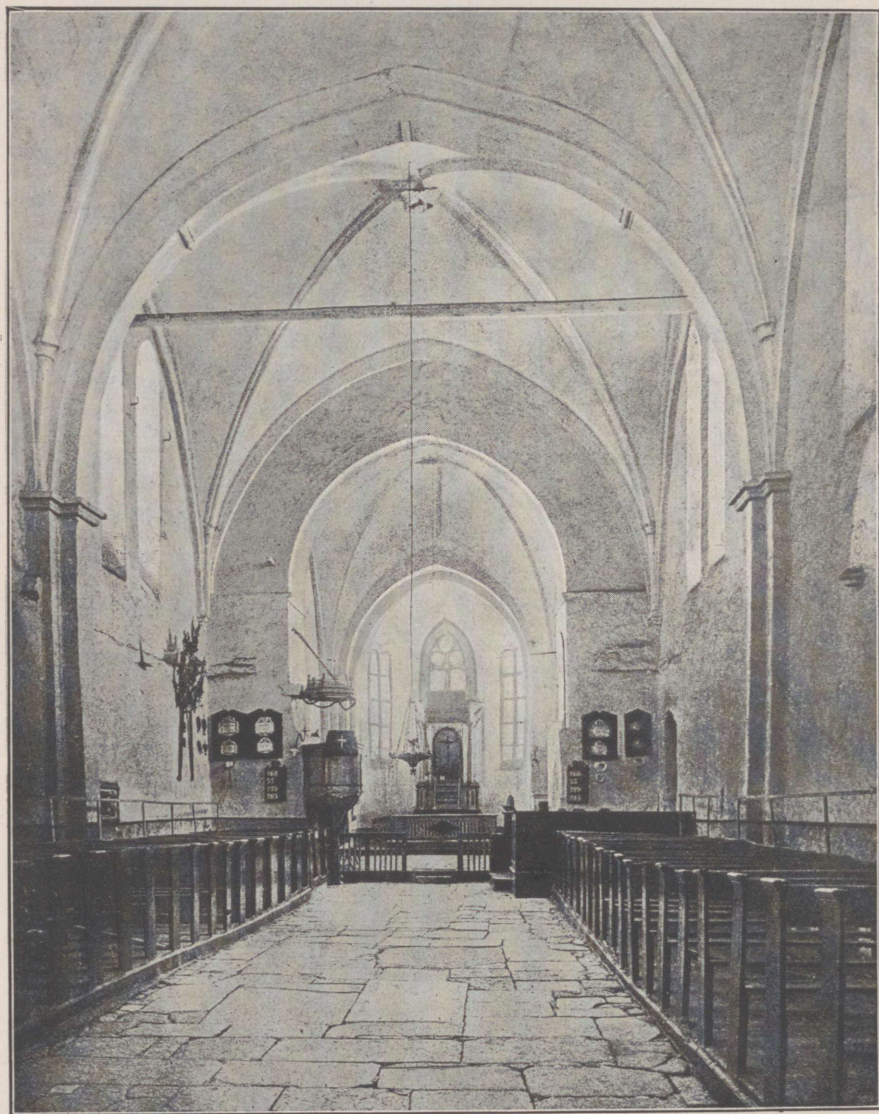
Valjala kirik. Pikkilõige. (N. Paulseni järgi).

Valjala kirik. Apsiid.

Valjala kirik. Lääneportaal.

Valjala kirik. Sisevaade koori poole.

kaunistav kaarsimss. Kõigile neile (ja mõnele muulegi väikesemale) küsimusele võib anda vastust, nagu tähendat alguses, ainult ehitise üksikasjalik läbiuurimine, nagu seda on Eestis seni tehtud kahjuks ainult Karja kirikuga (professor H. Kjellin'i poolt) ja Tartu toomivaremetega (hra O. Freymuth'i poolt).

Valjala kiriku vallasvaraesemeist väärrib erilist tähelepanu keskaegne kivist ristimisnõu (joon. 6). See ristimisnõu koosneb ümmargusest, poolkerakujulisest vaagnast (cuppa), mis seisab kaheosalisel, alt neljakandilisel jalal. Jalakaela moodustavad madalad ümmargused liitsambakesed. Nõu üldine kõrgus on 1,06 m., cuppa väline läbimõõt 1,15 m. Nõu on rikkalikult kaunistet peenemaitselise stiliseeritud taimornamentikaga. Nii nõu üldine kuju kui ka just eriti teda kaunistav veel romaani-vaimuline ornamentika lubab oletada, et ta on valmistund 13. sajandil, nii siis umbes ühevanune kirikuga. See Valjala ristimisnõu on võib-olla ilusaim Eestis säilind keskaegseist ristimisnõudest.

Äratrükk koguteosest „Kultuuri ja teaduse teilt“.

K. Mattiesen trükikoda o/ü., Tartu, 1932.